

KRYSTYNA STEBNICKA

BIBLIJNY POTOP, GRECKI NOE, CHRZEŚCIJAŃSKA TRADYCJA – OPOWIEŚĆ Z APAMEI WE FRYGII

Jedyna scena biblijna znana z numizmatyki greckiej to uratowanie z potopu arki Noego. Przedstawienie tej sceny znalazło się na tzw. rzymskich prowincjałach (czyli brązowych emisjach monet miejskich) bitych w Apamei we Frygii. Dawne Kelaj-naj (zgrecozowana forma hetyckiego Kuwalija) zmieniły swoją nazwę w czasach Antiocha I Sotera (280-261 p.n.e.), kiedy król ponownie założył miasto nadając tej *polis* nazwę pochodzącą od imienia matki¹. Jako część państwa pergamońskiego Apamea przeszła pod panowanie Rzymian, od razu też pojawili się tam rzymscy biznesmeni, *negotiatores*, gdyż od czasów perskich ta dawna stolica satrapii była istotnym ośrodkiem handlowym.

Monety o średnicy ok. 37-39 mm, wybijane za panowania Septimiusza Sewera (193-211), Macrinusa (217-218), Aleksandra Sewera (222-235), Gordiana III (238-244), Filipa I Araba (244-249) oraz Trebonianusa Gallusa (251-253)², czyli przez całą pierwszą połowę III w., mają bardzo podobną ikonografię: awers

¹ O różnych aspektach rozwoju miasta zob. teksty zebrane w: *Kelainai – Apameia Kibotos. Stadtentwicklung im anatolischen Kontext. Akten des internationalen Kolloquiums, München, 2-4 April 2009*, red. L. Sumerer, A. Ivantchik, A. von Kienlin, Bordeaux 2011.

² Zob. E.W. Madden, „On some coins of Septimius Severus, Macrinus, and Philip I, struck at Apameia, in Phrygia, with legend ΝΩΕ”, *The Numismatic Chronicle* 1866, 173-219; SNG von Aulock: Phrygien nr 3506, 3510, 3513, 847-48; BMC Phrygia nr 179-185; Roman Provincial Coinage VII 1, s. 701.

Dr hab. Krystyna STEBNICKA – Zakład Historii Starożytności, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego; zainteresowania badawcze: poleis greckie w okresie rzymskim, intelektualności greccy czasów cesarstwa, historia Żydów w okresie grecko-rzymskim k.stebnicka@uw.edu.pl.

przedstawia popiersie panującego cesarza, na rewersie zaś widać kołysaną na falach skrzynię z otwartym wiekiem, na niej grecki napis: ΝΩΕ, w środku skrzyni dwie postaci – zwróconych w lewą stronę kobietę i mężczyznę, bez wątpienia biblijnego patriarchę z żoną. Noe zgodnie z przekazem Księgi Rodzaju wszedł do arki wraz ze swoją żoną, synami: Semem, Chamem i Jafetem, oraz synowymi. W Biblii żona Noego pozostaje bezimienna³, podobnie jak żona Lota (w późniejszej tradycji będzie nosiła różne imiona: Emzara w Księdze Jubileuszów, Naamah/Noamah w tradycji rabinicznej, zaś Barthenos według Epiphaniosa, biskupa Salaminy, który z kolei krytykuje gnostyków nazywających ją Noria)⁴. W późniejszej sztuce chrześcijańskiej i żydowskiej żona Noego niezwykle rzadko przedstawiana jest w ikonografii: jedynie, o ile mi wiadomo, widoczna jest w katakumbach chrześcijańskich w Rzymie przy Via Latina, cubiculum B, w scenie ukazującej obojga małżonków siedzących przy drzewie i arce, na którą leje się woda⁵.

Na górze skrzyni przedstawione są dwa ptaki, jeden siedzi z prawej strony arki, drugi jakby do niej nadlatuje trzymając w dzióbku gałązkę oliwną. To oczywiście kruk i gołąb, bowiem zgodnie z przekazem Księgi Rodzaju „po czterdziestu dniach Noe, otworzywszy okno arki, które przedtem uczynił, wypuścił kruka: ale ten wylatywał i zaraz wracał, dopóki nie wyschła woda na ziemi. Potem wypuścił z arki gołębicę, aby się przekonać, czy ustąpiły wody z powierzchni ziemi. Gołębi-

³ Rdz 6,18 (אשתו); Rdz 7,7 (אשתו); Rdz 7,13 (אשתו); Rdz 8,18 (אשתו).

⁴ Jub. 4,33; Genesis Rabba 26,2; Bereshit Rabba 22, col. 4, fol. 24; Panarion XXVI 1,6 (Barthenos stanowi grecką wersję Bath-Enos); na temat imienia żony Noego zob. F.L. Utley, „The one hundred and three names of Noah's wife”, *Speculum* 16.4 (1941), 426-452 (zestawienie 103 imion występujących w różnego typu źródłach od starożytności do wieku XX na s. 427-438). Na temat tradycji o żonie patriarchy w różnych kulturach wieków późniejszych (tradycji zwykle złej, w której kobieta ulega podszeptom diabła i np. zdradza sekret budowy arki) zob. F.L. Utley, „Noah, his wife and the Devil”, w: *Studies in Biblical and Jewish Folklore*, eds R. Patai, F.L. Utley, D. Noy, Bloomington 1960, 59-91; tenże, „The Devil in the Ark [AaTh 825]”, w: *Internationaler Kongress der Volker-zählungsforscher in Kiel und Kopenhagen*, ed. K. Ranke, Berlin 1961, 447-463.

⁵ Zob. A. Ferrua, *Le pittura della nuova catacomba di via Latina*, Città del Vaticano 1960, 118, pl. 47. Przedstawienie Noego na monetach z Apamei jest najwcześniejszym odzwierciedleniem tej sceny biblijnej w ikonografii. W sztuce chrześcijańskiej Noe (przede wszystkim w katakumbach w Rzymie: przy via Latina, cubiculum O, w katakumbach Priscilli, Domitilli, Petrusa i Marcellinusa) przedstawiany jest najczęściej w arce-skrzynce w pozie oranta, w towarzystwie gołębicę trzymającej w dziobie gałązkę oliwną (scena pijaństwa Noego, nawiązanie do Rdz 9,21, widoczna w cubiculum A przy Via Latina, jest izolowana). Noe pojawia się na mozaikach synagogalnych: centralnym motywem panelu mozaiki w synagodze w Geracie (wczesny V w.) była scena wychodzenia na ląd umieszczonych w trzech rzędach zwierząt, podobnie w Mopsuestii w Cylicji (jeżeli budynek ten był rzeczywiście synagogą, nie kościołem) uwagę patrzącego przykuwają zwierzęta wychodzące z arki przedstawionej jako skrzynka na nóżkach. Na temat scen przedstawiających Noego zob. przede wszystkim R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden 1988, 292-294; też, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora, Leiden-Boston 1998*, 249-254; też, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends. Selected Studies*, Leiden-Boston 2009, 65-72.

ca, nie znalazłszy miejsca, gdzie by mogła usiąść, wróciła do arki, bo jeszcze była woda na całej powierzchni ziemi; Noe, wyciągnawszy rękę, schwycił ją i zabrał do arki. Przeczekawszy zaś jeszcze siedem dni, znów wypuścił z arki gołębicę i ta wróciła do niego pod wieczór, niosąc w dziobie świeży listek z drzewa oliwnego. Poznał więc Noe, że woda na ziemi opadła” (Rdz 8,6-11).

http://www.theshekel.org/images/ark_coin_4.jpg

http://farm8.staticflickr.com/7260/7758322716_49e778d3b0_m.jpg

Na omawianych brązach po lewej stronie arki dwie postaci stoją na ziemi, ich prawice wzniesione są w geście orantów: to Noe i jego żona, którzy wyszli

na suchy ląd i dziękują za swoje ocalenie. Rzadko cała scena skierowana jest w prawą stronę (tj. po lewej stronie monety unosi się na wodzie arka, po prawej stoją Noe wraz z żoną).

Na rewersach monet widnieją napisy, podające imiona urzędników odpowiedzialnych za wybicie monet:

- ΕΠΙ ΑΓΟΝΟΘΕΤΟΥ ΑΡΤΕΜΑ Γ ΑΠΑΜΕΩΝ („za agonotety Artemasa, syna i wnuka Artemasa, Apamejczyków”, monety wybite w czasach panowania Septimiusza Sewera);
- ΑΜΑΕΩΝ (Apamejczyków”, monety wybite w czasach panowania Macrinusa);
- ΕΠΙ ΠΟ(πλίου) ΑΙΑ(ίου) ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΙΠΠΙ(κοῦ) ΑΣΙΑΡ(χου) ΑΠΑΜΕΩΝ („za Publiusza Eliusza Tryfona, ekwity, azjarchy, Apamejczyków”, monety wybite w czasach panowania Aleksandra Sewera);
- ΠΑΡ(ὰ) ΒΑΚΧΙΟΥ ΠΑΝ(ηγυάρχου) ΑΠΑΜΕΩΝ („przez panegyriarchę Bakchiosa, Apamejczyków”, monety wybite w czasach panowania Gordiana; sformułowanie παρά oznacza, że chodzi o fundatora emisji);
- ΕΠΙ Μ. ΑΥΡ(ηλίου) ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Β ΑΡΧ(ιέρεως) ΑΠΑΜΕΩΝ („za Marka Aureliusza Aleksandra syna Aleksandra, arcykapłana kultu cesarskiego, Apamejczyków”, monety wybite w czasach panowania Filipa Araba);
- ΠΑΡ(ὰ) ΚΛ(αυδίου) ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΥ ΑΠΑΜΕΩΝ („przez Klaudiusza Apolinariusza, Apamejczyków”, monety wybite w czasach panowania Gallusa).

W dotychczasowej literaturze przedmiotu⁶ przekonująco wskazano, jak to się stało, że ocalenie Noego połączono z frygijską *polis*, w tym miejscu zbierzmy pojawiające się najważniejsze argumenty.

⁶ Monety greckie przedstawiające arkę Noego są dyskutowane już od wieku XVII: w 1668 r. numizmatyk Ottavio Falconeri na podstawie trzech egzemplarzy monet znajdujących się w kolekcjach prywatnych opublikował w Rzymie rozprawę pt. *Dissertatio de nummo Apamensi Deucalionei diluvii typum exhibente* (*Dysertacja na temat apamejskiej monety przedstawiającej wyobrażenie Deukalionowego potopu*), w której potraktował owe emisje jako odpowiednik potopu znanego z greckiej mitologii. W XVIII w. emisje te stały się z kolei przedmiotem debaty w londyńskim The Society of Antiquarians. Zob. *The Annual register: or, A view of the history, politics, and literature for the year 1775*, London 1777, 133-142 (dostęp internetowy: books.google.pl/books?id=dOFeAAAACAAJ&pg=RA2PA134&dq=Ottavio+Falconeri&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwj1-b64-YjUAhVBiiwKHbtIDF0Q6AEIKDAA#v=onepage&q=Ottavio+Falconeri&f=false).

Monety z Apamei mają bogatą literaturę, najważniejsze obecnie opracowania problemów związanych z emisją tych brązów: P. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge 1991, 85-103; J. Nollé, „Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte 4-5: 4. Das Schilfrohr in der Hand des Mäanders – 5. An den Quellen des Mäanders: Gewässer, Mythen und Gottheiten von Kelainai/Apameia”, *Gephyra* 3 (2006), 49-131, szczególnie 82-100; P. Thomemann, *The Maeander Valley. A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge

1. Przede wszystkim na uwagę zasługuje hydrologiczna sytuacja miasta i jego sejsmograficzne położenie. Apamea została założona w owalnej dolinie u podnóża wzgórz leżących naprzeciwko wyżyny Dżebel Sultan, gdzie leży jezioro Aulokrene (Aurokrene). Przez Apameę przepływała wartka rzeka Marsyas, która wpływa do Meandra, a także stosunkowo łagodny Orgas, Therma i Obrimas⁷:

2011, 88-98; N. Zwingmann, „Erinnerungslandschaften und Identitäten in einer kulturellen Kontaktzone: Mythen und Denkmäler in Kelainai-Apameia Kibotos”, w: *Kelainai – Apameia Kibotos. Stadtentwicklung im anatolischen Kontext* (zob. przyp. 1), 93-116; taż, „Space, Place and Identity: Kelainai-Apameia Kibotos in Phrygia as an Anatolian case study”, w: *Space, Place and Identity in Northern Anatolia* (Geographica Historica 29), ed. T. Bekker-Nielsen, Stuttgart 2014, 157-173.

⁷ Poniższa mapa za: J.W. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Time to the Turkish Conquest*, Oxford 1897, 396.

Tereny, na których położona była Apamea, często dotykały trzęsienia ziemi (tak jak położone w tym miejscu miasto Dinar w dzisiejszej Turcji). Mikołaj z Damaszku pisał w 104 księdze swojej *Historii*, że z powodu trzęsienia ziemi w pobliżu frygijskiej Apamei podczas wojen z Mitrydatesem pojawiły się „nowe jeziora, rzeki i inne źródła wody utworzone przez ruchy tektoniczne (ὕπὸ τῆς κινήσεως ἀνοιχθεῖσθαι), wiele z nich na odwrót zniknęło. I choć te miejsca były bardzo oddalone od morza, wytrysnęła tak wielka masa wody, słonej i zielonkawej, że na całym sąsiednim terytorium pełno było małży i ryb morskich”⁸. Również Strabon podaje, że za Mitrydatesa wielokrotnie w tych rejonach nastąpiły trzęsienia ziemi (Ἀπάμεια μὲν καὶ πρὸ τῆς Μιθριδάτου στρατείας ἐσειέσθη πολλάκις), a król dał 100 talentów na odbudowę zrujnowanego miasta⁹. Nastąpiły więc one ok. 88 r. p.n.e. Tacyt pisze z kolei, że w 53 r. p.n.e. Apamejczykom na pięć lat pozwolono nie płacić podatków z powodu trzęsienia ziemi¹⁰.

2. Paul Trebilco zebrał mity związane z wodą i potopem, które można połączyć z Frygią¹¹. Za panowania Nannakosa (Annakosa), króla Frygii, ziemię nawiedził potop i ponownie została zasiedlona wtedy, gdy Prometeusz i Atena uformowali wizerunki ludzi, *eikones*¹². W opowieści Owidiusza Filemon i Baucis mieszkali we Frygii i na polecenie bogów ukryli się na górze przed potopem zesłanym przez Jupitera i Merkurego, aby ukarać ludzi za ich niegościnnosć¹³. Późno-antyczny poeta Nonnos wspomina o Priasosie z Frygii, który dzięki pobożności uniknął zesłanego przez Zeusa na Frygię straszego deszczu¹⁴. Wreszcie jeden z mitów wiąże się bezpośrednio z Apameą/Kelainai: przed królem Midasem w tym mieście otworzyła się otchłań pełna wody, pochłaniając ludzi i domy. Wyrocznia powiedziała władcy, że owa otchłań zamknie się wtedy, gdy wrzuci weń coś najcenniejszego. Wszystko zawiodło i dopiero gdy syn Midasa Anchuros wskoczył tam na koniu, niebezpieczeństwo ustąpiło¹⁵. Lokalne wersje mitu o potopie dobrze by więc odpowiadały opowieści biblijnej na ten sam temat.

⁸ FGrHist 90 F 74; Athenaios VIII, 6, 332, tłum. polskie *Uczta mędrców*, przełożyli, wstępem i komentarzem opatrzyli K. Bartol i J. Danielewicz, Poznań 2010.

⁹ Str. XII 8,18.

¹⁰ Ann. XII 58,2.

¹¹ Trebilco, *Jewish Communities*, 88-90.

¹² Liber Suda s.v. Νάννακος; Stefan z Bizancjum s.v. Ἰκότιον.

¹³ Metam. VIII, 618-724.

¹⁴ Dionysiaca XIII, 522-545.

¹⁵ Plutarch Parall. 5.

2. W żydowskiej warstwie I/II Księgi Sybillińskiej, powstałej najpewniej właśnie we Frygii ok. 30 r. p.n.e. – 70 r. n.e.¹⁶, czytamy w wersach 194-198, że właśnie tu, we Frygii, osiadła po potopie arka Noego:

ὕδωρ ἔσται ἅπαντα καὶ ὕδασι πάντ' ἀπολεῖται.
στήσονται δ' ἄνεμοι καὶ δεῦτερος ἔσσειται αἰών.
ὧ Φρυγίη, πρώτη δ' ἀναδύση ἀφ' ὕδατος ἄκρυ·
πρώτη δ' αὖ θρέψεις γενεὴν ἐτέρην ἀνθρώπων
ἀρχομένην αὐθις· ἔσση δὲ τροφὸς περὶ πάντων.

Wszędy będą wody i wszystko zginie w wodach, zatrzymają się wiatry i nastanie drugi wiek. O Frygii, pierwsza wyłonisz się na szczycie wód, pierwsza wychowasz inne pokolenie dające początek ludziom, i będziesz żywicielką wszystkich.

Wersy 261-271 wskazują bezpośrednio na Apameę, bowiem w tym mieście miała swoje źródło rzeka Marsyas:

ἔστι δὲ τι Φρυγίης ἐπ' ἠπειροιο μελαίνης
ἠλίβατον τανύμηκες ὄρος· Ἀραράτ δὲ καλεῖται,
ὅττ' ἄρα σωθήσεσθαι ἐπ' αὐτῷ πάντες ἐμελλον,
ἐν τούτῳ μεγάλη δὲ ποθὴ καταθύμιος ἦεν·
ἐνθα φλέβες μεγάλου ποταμοῦ Μαρσίου πέφυκαν.
τῷδε κιβωτὸς ἔμεινεν ἐν ὑψηλοῖσι καρήνοις
ληξάντων ὑδάτων, τότε δ' αὖ πάλιν οὐρανόθι πρό
θεσπεσίη μεγάλοιο θεοῦ πάλιν ἴαχε φωνή
τοῖον ἔπος· «Νῶε πεφυλαγμένε πιστὲ δίκαιε,
θαρσαλέως ἐξελθε σὺν υἱέσι καὶ τε δάμαρτι
καὶ νύμφαις τρισσαῖς καὶ πλήσατε γαῖαν ἅπασαν.

Jest wysoka i stroma góra w czarnej ziemi Frygii, nazywa się Ararat, na niej się wszyscy mieli uratować, w niej było wielkie pragnienie duszy. Tutaj **tryskały strumienie wielkiej rzeki Marsyas**. Gdy wody opadły, arka osiadła na wysokich szczytach. Wtedy znów z nieba boski głos wielkiego Boga wypowiedział te słowa: O ocalony, wierny i sprawiedliwy Noe, śmiało wyjdź z synami, żoną i trzema młodymi żonami [tj. synowymi] i wypełnijcie całą ziemię¹⁷.

3. Choć oficjalna nazwa miasta w okresie rzymskim brzmiała Apamea nad Meandrem (πρὸς Μαϊάνδρω) bądź Apamea we Frygii (τῆς Φρυγίας), *polis* ta nosiła poświadczony po raz pierwszy w dziele Strabona grecki przydomek Kibotos, czyli

¹⁶ Na temat datowania I/II Ks. Sybillińskiej zob. J.J. Collins, „Sibylline oracles: a new translation and introduction”, w: *Old Testament Pseudepigrapha*, ed. J.H. Charlesworth, Peabody 1983, vol. I, 331-332; J.J. Collins, „The development of the Sybilline Tradition”, *ANRW* II 20,1 (1987), 442.

¹⁷ Tekst grecki: J. Geffcken, *Die Oracula Sibyllina*, Leipzig 1902, reprint 1967, tłum. K. Stebnicka.

„skrzynka”, znany również Pliniuszowi Starszemu¹⁸. Na ogół przyjmuje się, że nazwa ta określa skrzynki do towarów i nawiązuje ona do handlowego charakteru leżącego na skrzyżowaniu ważnych dróg miasta, o którym Strabon pisał, iż jest wielkim *emporion* Azji, ustępującym tylko Efezowi¹⁹, a którego bogactwo na początku II w. chwalił Dion Chryzostom (w mowie wygłoszonej w Apamei)²⁰. Takie skrzyneczki – *kibotoi* pojawiają się na monetach z okresu Hadriana (zob. niżej), co stanowi przeszkodę w poszukiwaniu innego wytłumaczenia.

Niezwykle istotne jest natomiast, że dla czytających Septuagintę słowo κιβωτός kojarzyło się jednak z potopem biblijnym, tak bowiem tłumacze tekstu biblijnego na język grecki zwykli oddawać hebrajskie słowo תיבת .

4. Jedno z okolicznych wzgórz Apamei było najwyraźniej nazywane Kibotos – być może wskazywano je właśnie jako miejsce, gdzie osiadła arka Noego. Pliniusz Starszy wzmiankował górę o tej nazwie: *Atque ut sinus et stagna praeterream, ipsa se comest terra. Devoravit Cibotum altissimum montem cum oppido*^{**21} („Pominę już zatoki i bagna [wcześniej Pliniusz pisał o powstawaniu wysp], sama się kształtuje ziemia. Pochłonęła bardzo wysoką górę Kibotos wraz z miastem ...”). W datowanej na czasy panowania cesarza Domicjana inskrypcji zawierającej listę miast Azji (podawane są prócz dwóch przypadków ethnikony mieszkańców), ułożonych wedle *conventus iuridici* prowincji, wymienieni są Apamejczycy, tylko jeden raz określani w źródłach jako *Ἀπαμειῖς ἀπὸ Κιβωτοῦ*²². Użycie konstrukcji *ἀπὸ* sugeruje, że chodzi o następującą po tym przyimku nazwę geograficzną, rzekę, region czy właśnie górę, podobnie jak w dobrze znanych nazwach, np. *Ἀντιοχεὺς ἀπὸ Δάφνης*, *Ἡρακλεώτης ἀπὸ Σαλβάκης*, *Ἀντιοχεὺς ἀπὸ Μαινάδρου*. Christian Habicht, pierwszy wydawca inskrypcji uznał, że skoro ethnikon w tej postaci pojawia się tylko jeden raz, a Kibotos jest dobrze poświadczonym przydomkiem miasta, nie powinno wyciągać się żadnych pochopnych wniosków i nie wskazał konkretnego znaczenia wyrażenia *ἀπὸ Κιβωτοῦ*²³. Habicht nie przytoczył jednak podanego wyżej miejsca w dziele Pliniusza. Nie jest więc wykluczone, że zarówno miasto, jak i okoliczną górę określano jako Kibotos, miejsce lądowania arki Noego.

Zebrany materiał stosunkowo łatwo pozwala na odpowiedź, dlaczego opowieść o Noem mogła stać się popularna wśród środowisk znających treść Septuaginty.

¹⁸ Str. XII 6,4: *πρὸς Ἀπαμειῖά τῃ Κιβωτῶ*; XII 8,3: *Ἀπαμεία ἢ Κιβωτός*; Plin. HN V 105: *Apameam vadit, ante appellatam Celaenas, dein Ciboton.*

¹⁹ Strab. XII 8, 15.

²⁰ Dio XXXV 14.

²¹ Plin. NH II 205; dalej tekst w rękopisach jest zepsuty: *carice, carite, caryce, curice, curite*; pomijam niezadawalającą koniekturę *Cariae*.

²² I.Ephesos 13, col. II, l. 18.

²³ Ch. Habicht, „New evidence on the province of Asia”, *JRS* 65 (1975), 82.

Po wielkich trzęsieniach ziemi w I w. p.n.e. miejscowi Żydzi u końca tego stulecia bądź na początku następnego zaczęli wskazywać na miasto i jego okoliczne wzgórza/konkretne wzgórza jako miejsce ocalenia Noego i jego rodziny z potopu zalewającego świat w czasach biblijnych. Nie ma obecnie wielu materialnych śladów obecności żydowskiej w Apamei w starożytności, wiadomo jednak dobrze, że żydowskie osadnictwo we Frygii rozpoczęło się u końca III w. p.n.e., w czasach panowania Antiocha III, kiedy król po buntach miejscowej ludności nakazał osiedlić w Lydii i we Frygii 2 tysiące rodzin żydowskich²⁴. Lucjusz Waleriusz Flakkus, namiestnik Azji w 62 r. p.n.e., nakazał konfiskatę pieniędzy zebranych przez Żydów w czterech miastach prowincji, między innymi w Apamei, jako podatek świątynny²⁵. Inskrypcja nagrobna Aureliusza Rufusa jest jedynym zachowanym żydowskim źródłem epigraficznym z tego miasta²⁶. Nie ulega wątpliwości, że w Apamei istniała silna gmina żydowska i to Żydzi stworzyli opowieść o Noem ocalonym z potopu we Frygii. W II w. historię o Noem przyjęli zapewne jako własną również tak liczni we Frygii chrześcijanie (co podkreśla się w nowszej literaturze przedmiotu, zwłaszcza Peter Thonemann, zob. przy. 6), wtedy też stała się ona szerzej znana wszystkim mieszkańcom miasta, także wyznawcom religii tradycyjnych.

Jednak najważniejsze pytanie dotyczące omawianych monet brzmi: dlaczego niegrecka opowieść o Noem znalazła swój wyraz na rewersach monet, które były narzędziem miejskiej propagandy i kreowały wizerunek miasta w świecie zewnętrznym, gdzie zwykle umieszczano główne bóstwa miasta, herosów założycieli, przedstawienia związane z identyfikacją *polis*? W jaki sposób niegrecka legenda założycielska – po przeciwieństwie tak rozumieć umieszczenie Noego i jego arki na rewersach monet – została uznana za część mitycznej historii Apamei?

Zwykle wskazuje się, że renesans najdawniejszą przeszłością miast nastąpił w II w., kiedy w 132 r. za panowania Hadriana²⁷ utworzono Panhellenion, związek miast greckich, do którego mogły należeć miasta o starych, greckich początkach i pozostające w dobrych stosunkach z Rzymem²⁸. Apamea należała do Panhellenionu, nie wiadomo, jednak kiedy przystąpiła do związku i wysłała do Aten swojego przedstawiciela, bowiem przynależność miasta do tej ligi miast greckich poświadcza tylko jedna, trudna do datowania inskrypcja wyryta na nagrobku wystawionym przez anonimową żonę niejakiego Primosa, który należał

²⁴ Józef Flawiusz, Ant. XII, 148-153.

²⁵ Cic. Pro Flacco 28, 68.

²⁶ Inscriptiones Judaicae Orientis II: Kleinasien, nr 179.

²⁷ Ale niekoniecznie z jego inicjatywy, zob. C.P. Jones, „Panhellenion”, *Chiron* 26 (1996), zwłaszcza 30-34.

²⁸ Zob. A.J. Spawforth, S. Walker, „The world of the Panhellenion: Part I, Athens and Eleusis”, *JRS* 75 (1985), 78-104.

do elity urzędniczej Apamei, pełnił wiele miejskich urzędów, w tym był także Panhellenem²⁹. Dobrze znane są wysiłki *poleis* w Azji Mniejszej zmierzające do udowodnienia swoich greckich korzeni, oraz działalność intelektualistów tego okresu dopisujących mityczne – a więc starożytne i greckie – początki swoim ojczyznom i tworzących ich wspólne pochodzenie, *syngeneia*, z miastami Grecji właściwej. Apamea była jednak w znakomitym położeniu: nie posiadała co prawda prestiżowych w świecie greckim w II w. tytułów *neokoros* i *metropolis*, ale bez trudu mogła pokazać swoje świetne mitologiczne początki. Z tym miastem związany jest mit o Marsyasie, który znalazł porzucony przez Atenę aulos, nauczył się grać, wyzwał potem na pojedynek Apollina, a następnie został zeń obdarty ze skóry. W II i III w. seria brązowych monet z Apamei pokazuje scenę mityczną, która rozegrała się nad jeziorem Aulokrene³⁰. Pośrodku na skale siedzi Atena, ma wydęte policzki i dmucha w podwójny flet, za nią po prawej widać wody jeziora, w których Atena się przegląda. U góry z lewej strony wychyla się zza skał Marsyas.

http://www.wildwinds.com/coins/ric/septimius_severus/_apameia_BMC_164.jpg

Sam Herodot pisze, że w Kelajnaj na agorze „wisi też worek ze skóry Marsyasa, o którym u Frygów głosi podanie, że go Apollo odarł ze skóry i tu

²⁹ IGR IV 801:[ἔστη]σε ἐ[α]υτῆ καὶ τῷ ἀνδρὶ [αὐτῆς Πρεῖμω Πρεῖμο(?)]υ, ἀρχάς τε τετελεκότι πάσας καὶ [χ]ρεοφυλακῆσ[αν]τι καὶ ἀγορανομήσαντι καὶ γρα[μματεύσαντι], ἐργεπιστατήσαντι, καὶ Πανέλληνι γενομ[ένω]· ζήσα[ν]τι καλῶς. Π[ρ]εῖμε, ἦρωσ χρηστέ, χαῖρε.

³⁰ BMC Phrygia nr 164; SNG von Aulock 3497, 8344; Roman Provincial Coinage VII 1, 700.

ją zawiesił³¹. Mit ten należał do najważniejszych w Apamei/Kelajnaj, do niego nawiązywała też ikonografia na cystoforach bitych w mieście zarówno po 133 r. p.n.e., jak i tych z okresu rzymskiego³².

http://www.wildwinds.com/coins/ric/nero/RPC_3137.jpg

http://www.wildwinds.com/coins/greece/phrygia/apameia/SNGCop_200.jpg

³¹ Hdt. VII 26.

³² W okresie hellenistycznym bito na rewersach dwa aulosy, zob. BMC Phrygia np. nr 9, 10-25, 29-30; pojawia się również Marsyas, zob. BMC Phrygia np. s. 74; nr 43, 48, 49, 50, 91. Zob. również BMC Phrygia nr 147, na awersie cesarz Neron, na rewersie Marsyas grający na podwójnym aulosie.

W okresie panowania Hadriana na monetach widnieje zarówno sam Marsyas, jak i Marsyas w otoczeniu skrzynek – *kibotoi*, co stanowi nowy motyw ikonograficzny w stosunku do poprzednich przedstawień³³.

http://www.wildwinds.com/coins/ric/hadrian/_apameia_BMC_158.jpg

Ponadto Strabon podaje, że choć miasto leży daleko od morza, czczą tam Posejdona, a Kelajnaj nazwane było od imienia Kelajnos, syna Posejdona i Kelajno, jednej z Danaid³⁴. Na monetach interesującego nas okresu widać nagiego herosa, wylewającego libację na ołtarz³⁵:

<http://educators.mfa.org/ancient/coin-apamea-bust-trebonianus-gallus-struck-under-cl-apolarorius-66232>

³³ BMC Phrygia nr 152 (Marsyas grający na podwójnym flecie); nr 155: Marsjasz spoczywa w grocie, w prawym ręku trzyma róg obfitości, w lewym aulos, w tle 5 kibotoi; nr 157, jak poprzednio, tylko widać 2 kibotoi.

³⁴ Str. XII 8,18: ἀπὸ Κελαινοῦ τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ Κελαινοῦς, μιᾶς τῶν Δαναίδων, γενομένου κεκληῖσθαι τὴν πόλιν ἐπόνυμον.

³⁵ Np. BMC Phrygia nr 185, na awersie cesarzowa Otacilia Severa, żona Filipa.

Tak więc wstępując do Panhellenionu Apamea mogła bez trudu pokazać swoje stare, mitologiczne, greckie początki. Trzeba też mocno zaznaczyć, że szczyt działalności związku przypadł na czasy Hadriana i Antoninów, zaś monety przedstawiające arkę bite były w 1. połowie III w., kiedy już opadła fala zainteresowania ligą miast greckich.

Niemniej, jak widać w przytoczonym materiale numizmatycznym, w 1. połowie III w. miasto pokazuje swoje stare początki, odżywa stara nazwa Kelajnaj, na rewersach pokazywany jest syn Posejdona Kelajnos, heros eponim miasta. Obecna od dawna opowieść o Noem była niezwykle oryginalna, należy do tych, które się znakomicie opowiada, a ponieważ łatwo ją było powiązać z sytuacją hydrologiczną Apamei, brzmiała przekonująco także dla wyznawców kultów tradycyjnych. Ich ojczyzna, *patris*, zaludniła się jako pierwsze miejsce na ziemi, a ich przodkowie – zostali ojcami ludzi. Noe, jak mity o Atenie, Marsyasie, założycielu Kelainosie, stał się częścią lokalnej tradycji, w której mogli się przejrzeć wyznawcy wszystkich religii, ponadto tradycji odmiennej niż ta, którą mogły pokazać inne miasta regionu, niekiedy uzurpujące sobie prawo do przeniesienia mitu o Atenie i Marsyasie znad jeziora Aulokrene w swoje bliższe okolice³⁶.

Wersja o wylądowaniu arki w Apamei/Kelajnaj rozpowszechniła się w świecie greckim. Wielki erudyta i przyjaciel Orygeneses Iulius Africanus w swoim zachowanym fragmentarycznie dziele *Chronographia* był w czasie podróży po wschodzie także w Apamei we Frygii. Napisał – a przecież mówimy o autorze z 1. poł. III w. – że arka wylądowała się na wzgórzu Ararat w Partii, ale niektórzy podają, że w Kelajnaj we Frygii, a on widział oba te miejsca³⁷. Również w opublikowanym w 2000 r. nagrobnym tekście chrześcijańskim, datowanym na III-IV w., czytamy, że zmarły widział Anatolię i zachód, przybył także do Kelajnaj, które Bóg napęłnił wiarą³⁸.

³⁶ Płaskorzeźba w remontowanym w czasach Sewerów teatrze w Hierapolis położonej niedaleko od Apamei przedstawia boginię Atenę i podglądającego ją Marsyasa nad rzeką Meander, zob. Thonemann, *The Maeander Valley*, 64-65.

³⁷ *Iulius Africanus, Chronographiae. The Extant Fragments*, ed. M. Wallraff, Berlin–New York 2007, F 23: ἡ κιβωτὸς ὑδρῦσθη ἐπὶ τὰ ὄρη Ἀραράτ ἄτινα ἴσμεν ἐν Παρθία, τινὲς δὲ ἐν Κελαιναῖς εἶναι φασί, εἶδον δὲ τὸν τόπον ἕτερον.

³⁸ SEG 48,1552.

THE BIBLICAL FLOOD, GREEK NOAH, AND CHRISTIAN TRADITION
– A STORY FROM PHRYGIAN APAMEA

Summary

The article recalls the research on emissions of bronze coins in Phrygian Apamea. They are the only coins related to the Bible minted by Greek cities; they were struck in the first half of the III century CE. Reverses of these coins depict Noah's Ark and they attracted the attention of many scholars. Linking this story with Phrygian Apamea does not seem to be difficult because of the city's hydrology and its nickname Kibotos (the same as Noah's Ark's name in the Septuagint). The problem is that this scene appears on civic coins, with which the entire community, not just the Jewish or Christian inhabitants, identified.

Keywords: coins, Apamea, Noah